

Innenbys næringsregulering

Bjørn Sogner

Situasjonen Stampe håndterte i Christiania, var svært omfattende i sine implikasjoner og neppe egnet for eksperimentell økonomisk nyorientering. I 1760 leverte han flere erklæringer som var langt mer radikale og banebrytende for sin tid, noe som for den såkalte Urtekremmererklæringens vedkommende var knyttet til innenbys næringsregulering. Henrik Stampe satte her individuelle rettigheter til fri utfoldelse opp mot handelslaugenes kontroll, og han gjorde det innenfor en økonomisk horisont der han presiserte betydningen av å slippe individuell flid løs og å sørge for at det var konkurranse i det økonomiske livet.

Hans erklæring – som også blir vedtatt – illustrerer på en utmerket måte et forsøk på å konkretisere og virkeliggjøre det som rommes i begrepet «Entfaltung», det vil si utvikling innenfor gitt rammer. Stampe grep inn i det som med et moderne ord kan karakteriseres som mikroøkonomiske prosesser, det vil si organiseringen av produksjon og handel. Han ville gjøre produksjon og handel fri, fordi frihet var en rettighet og fordi monopoler og privilegier både la bånd på individuelle rettigheter og stoppet individuell foretaksomhet fra å realisere økonomisk vekst.

København som reformby

Det oftest uttrykte motiv for Stampes motstand mot innenbys privilegert næringsregulering er frykten for at den skal hindre eller bremse folkeøkningen: Håndverksmestre og kjøpmenn, de etablerte interesser, vil gjerne «stikke Hovederne sammen og sætte en vis Priis paa det, der skal kjøbes, saavelsom det, der skal sælges». Og: «Alt dette sigter til at erholde Monopolier, hvilke ikke erhverves ved de Arbeidendes Fliid og Sparsommelighed, ... men ved en blot udvortes Tvang, som gjør andre fortrædelige og mistrøstige, og er høist skadelig saavel for Landet, som for Byen selv, hvis Flor og Velstand udfordrer Mængden af Borgere og Indvaanere, da derimod slige Privilegier ... sigte til at hindre, at der ikke skal blive for mange Borgere og Indvaanere».¹

I erklæringen som sitatet er hentet fra, om Bragernes og Strømsø, forankrer Stampe altså sine argumenter i tidens, selve «merkantilismens», «Populationisme». Men det store angrepet mot innenbys næringsregulering kommer i september 1760, i erklæringen om Københavns urtekremmers privilegier.² Urtekremmere var grønnsakshandlere. Det er først her den forankringen som er nevnt, får plassere seg inn i et sammenhengende tankemønster som stemmer stringent med Stampes syn på tilrettelegging av de materielle vilkår i det hele. Blant næringserklæringene er det ingen enkelt erklæring som bedre sammenfatter synet på laugsvesenet enn denne; i de norske byerklæringene må flere sammenlignes for at man skal få et tilsvarende helhetssyn.

Erklæringen om urtekremmerne hører hjemme i en offensiv som Stampe gjennomførte i 1760. I denne sammenheng har det betydning å slå fast at «husmannserklæringen», som kommer omtrent samtidig, og hører offensiven til den også, kan tjene som assistanse til å finne et motiv som overordnes «Populationismen». «Husmannserklæringen» innordner tanken på folkemengden i en «finansteori»: Jo flere mennesker som arbeider, desto fullere den «Casse» som de «tvende Correlata» krever. I desto fullkomnere grad er individene i stand til å oppfylle sin plikt til individuell «Entfaltung».

Urtekremmererklæringen resonnerer langs befolkningslinjer som Stampe nesten alltid gjør. Overordnet den står imidlertid hans individualisme, og nå

1 Stampe op.cit. II, s. 669.

2 Urtekremmererklæringen er trykket i Henningsen, P. (2010). *Et Problema Politicum*. I P. Henningsen & N.B. Wingender (red.), *Store forventninger – moral og økonomi i 1700-tallets København*. Københavns stadsarkiv.

ikke bare som den vanlige motsetning til korporasjoner. Han angriper det han kaller «Monopolier»: enerett for en eller flere personer til å forarbeide eller selge visse varer i en bestemt by eller et distrikt. Liksom laugene, og enda verre, skader de et prinsipp som i denne erklæringen trer frem som Stampes overordnede: «den naturlige Frihed enhver haver» til å ernære seg på hvilken lovlig måte han kan (min uthevnning).

Stampe er ikke svært systematisk, men det synes ikke å trenge stor systematikk for å slå fast at han her etablerer en almengyldig menneskerett, basert på naturrett. Det er det prinsipielle krav, foreløpig ikke nærmere kvalifisert, om at individet skal ha rett til å drive hvilken bymessig næring det vil, som formuleres. «Monopolier» plasseres jevnstids laug når det gjelder å hemme individets naturgitte rettigheter, som en størrelse som opptrer imellom individet og staten, og som følgelig er av det onde og bør elimineres.

Formuleringen «enhver skal have Ret til at ernære sig paa hvad lovlig Maade, han best veed og kan» går hyppig igjen, får et visst preg av slagord, som Stampes uttrykk enkelte ganger kan ha. Grunnen til at han formulerer på den måten, er nevnt ovenfor. Hans hensikt er ikke fjern fra den moderne slagord har; hovedforskjellen er især at Stampe henvender seg til en liten gruppe «Exellencer» og ikke til et stort og kjøpekraftig publikum. Men selv om hensikten er klar, i sin individualisme er Stampe konsekvent, og mener det han sier. Dette viser seg idet han går et skritt videre fra det alminnelige krav, til også å hevde individualismen i dens konsekvenser. Konsekvensen av innenbys individuell virksomhet, parret med «Populationisme», blir individuell konkurranse mellom de «vindskibelige» håndverkere og kjøpmenn; det er «Frihed, Vindskibelighed, Concurrence og Kappelyst, som allene kan befordre en Byes virkelige Velstand og Opkomst».³

Stampes begrep «frihet» skal tas opp i en annen sammenheng, fordi det har et innhold som delvis peker utover de to andre sentrale i sitatet, «Vindskibelighed» og «Concurrence». Det siste er det viktige, ettersom det betegner et skritt videre fra den individuelle «Vindskibelighed»; flid og konkurranse hører helt nær sammen: «Kiøbstæds Flor og Velstand bestaar udi Mængden af vindskibelige Indvaanere; at der er Mængde af Kiøbmænd og Handlende, saa at Kappelyst bringer dem til at udfinde nye Handelsgrene, og nye Maader

---

3 Stampe op.cit., III s. 196.

at afsætte Landets Producter paa, ved derfor at tilbytte sig andre Vahre, ... at der iligemaade er Mængde af Haandværkere, ... at Mængden og Kappelysten driver dem til at være arbeidsomme og flittige, og til at tænke paa, hvorledes den ene kan give bedre Kiøb og skaffe bedre Arbeide end den anden, saa at den lette Priis og Arbeidets Godhed gjør dem konkurransedyktige.»⁴ Det dreier seg altså uttrykkelig om både en pris- og en kvalitetskonkurranse. Dette er overordnet kravet om at et størst mulig antall byfolk bør være sysselsatt i handel og håndverk: Motsetningen på dette planet er, på den ene side de få kjøpmenn og håndverkere som «stikke Hovederne sammen», på den annen side de mange som overbyr hverandre i «Concurrence og Kappelyst». Det er både konkurransemotivet i forlengelse av individuell foretagsomhet, og Stampes særlige «Populationisme» som ligger til grunn når han i samme sammenheng som ovenfor hevder at «det almindelige Beste» krever flest mulig yrkesutøvere i en by, laugsmestrene krever et lite antall i hvert fag av håndverk og handel. Et særskilt lite poeng vil jeg se i hans postulat om at den individuelle konkurransen også fremmer oppfinnsomheten blant handelens menn. Det vitner enda litt mer om de krav som stilles og de forventninger som næres til menneskets utfoldelse som individ, med sitt ansvarsforhold overfor to størrelser: staten, og individet selv og dets «Familie».

Et hovedmiddel, kanskje det viktigste i organiseringen av individuelle økonomiske transaksjoner til avløsning av de beskyttede «korporasjoner», er de «frie», dvs. individuelle *avtaler*. Logisk har dette kravet langt mer omfattende gyldighet enn bare den innenbys næringsregulering (Stampe skriver om avtaler også i forholdet mellom husmann og jorddrott i «husmannserklæringen»). Denne skal imidlertid omtales i en annen sammenheng, fordi eiendomsrettsbegrepet der synes å stå mer sentralt enn de egentlige avtaler). Men han omtaler dem spesielt i erklæringen om urtekremmerne. Kremmernes privilegier krevde en formue på minst 1000 daler som forutsetning for medlemskap i lauset, av alle unntatt laugsmestres sønner og menn gift med enker etter kremmere. Den som ikke eide nok, skulle i stedet vente til han fikk kjøpt en kremmergård. Når han eide den, bortfalt kravet om formue. Stampe fnyser både av 1000-dalersklausulen og unntaket. Påbudet om formue har ingen nytte, er satt inn bare for å holde antallet laugsmestre nede, og fører til

---

4 Stampe op.cit. III, s. 667 f.

at urtekremmeri blir en slags eiendom forbeholdt noen familier som arver det. Retten til å kjøpe kremmergård i stedet er ingen innskrenkning i privilegiet, slik det er ment å skulle se ut. Det er et skritt henimot en av de mest skadelige av alle former for privilegium, et *privilegium reale*, dvs. ett som tilligger visse gårder eller grunner. Individuelle avtaler skal tre i stedet for den som privilegier gir den privilegerte. Har ikke en nyetablert handelsmann midler nok til å drive handel, er det verst for ham selv. Får han lånt de penger han trenger, er dette en transaksjon som angår bare debitor og kreditor.⁵ Enhver handel er basert på «frivillig Contract», skrev Kofod Ancher året før.⁶

Erklæringen om urtekremmerne slutter med en konklusjon, som i sum rommer Stampes syn på fremtidig innenbys næringsregulering: I enhver kjøpstad hvor det ikke fins noe sluttet laug (dvs. ett som har laugartikler konfirmert av kongen), eller «noget sært Privilegium som derudi kunde være hinderligt», bør enhver som tar borgerskap deretter tillates å ernære seg på hvilken måte han best vet og kan. Denne «naturlige Frihed enhver haver» spesifiseres her: Enten får han drive en «Profession» – et håndverk – han får anlegge en «Fabrique»⁷, eller drive handel i en eller annen form.⁸

Som kjent førte denne erklæringen til kongelig reskript av 10. april året etter, hvor nettopp denne konklusjonen er ordrett inntatt.⁹ Det er grunn til å gjøre oppmerksom på, at av alle tanker av prinsipielt innhold som Stampe formulerer i denne store erklæringen, er det punktet om individualisme i innenbys produksjon og omsetning han velger å gi form av forslag, og altså klarer å få ordrett over i reskripts form.

Om reskriptet skriver Albert Olsen at «det er urigtigt at oppfatte det som epokegørende, idet de Bevillinger det gav, endog til uden Mesterstykke at blive optaget i Lavene, allerede var bleven givet i Slutningen af det

5 Stampe op.cit. III, s. 155.

6 Ancher op.cit., s. 60.

7 Jeg regner det ikke som sannsynlig at Stampe skiller mellom «Fabrique», som arbeider med ild og hammer, og «Manufactur», som ikke gjør det, og særlig fremstiller tekstilprodukter. I vanlig språkbruk var det ikke noe skarpt skille. Se f.eks. Begh op.cit, s. 213 f.

8 Stampe op.cit. III, s. 176 f.

9 Reskript av 10.4.1761, Wessel-Berg op.cit. I

17. Aarhundrede.»¹⁰ Han skriver om reskriptet, ikke om Stampes erklæring, men det er likevel vanskelig å godta formuleringen. Det viktigste er ikke hva forordninger fra 1600-tallet fastslår, men hvilken praksis etter 1760 reskriptet vil etablere. Erklæringen dreidde seg om urtekremmerne. Deres søknad ble bare avslått – reskriptet omfattet langt mer enn avslaget. Det som nettopp gjør det epokegjørende, er at det uttrykker Stampes tanker om økonomisk individualisme. Erklæringen legger grunnen til at alle former for økonomisk virksomhet blir sammenfattet under det samme prinsippet. Den fører direkte til reskriptet som slår sammen individuell frihet til håndverk, industriltak og enhver form for handelsvirksomhet.

Innstillingen som gir de konkrete forslag, er den egentlige radikale delen av skriftet. Dette kommer klarest frem om en tar utgangspunkt i innstillingens *post 7*. Der henviser Stampe til forordningen om laug av 23.12.1681. Den er grunnet på gode og sunne prinsipper som alltid burde være fulgt. I denne forordningen hadde Christian V. opphevet laugene, men samtidig gitt en rekke fag tillatelse til å ha laugsprivilegier. *Forordningen ga dessuten prinsipielle forskrifter for slike privilegier*, og det er disse Stampe roser: Alle som har lært et håndverk, må få ernære seg ved det når de har tatt borgerskap. Å tre inn i et laug skal koste en liten avgift. Mestrene får holde så mange svenner de vil, men minst ha en læregutt som er født i kongens riker og land. Prisavtaler mellom laugsmedlemmer forbys, og visse lettelser ved mesterstykker, og ved adgang til laugene, blir påbudt. Stampe går noe lenger enn forordningen på enkelte punkter, men hvor han skriver akkurat om laugene, er det klart at han, som han også sier, bygger på den i hovedtrekkene.

Albert Olsen har vist hvorfor denne forordningen kom i stand. Begrunnelsen for den stemmer bare lite overens med Stampes syn på økonomisk regulering. «Med Forordningen af 23.12.1681 fastslog Staten den Kendsgerning, at Lavenes Stilling som den eneste afgjørende Faktor indenfor Byproduktionen var brudt». Fremstøtet mot laugene skyldtes manufakturpolitikken, og har en parallell i en forordning av Christian IV fra 1613. Det «galdt at gøre Landet saa uafhængig af Udlands Forsyninger som muligt; man skulde helst producere alt selv, beholde Pengene i Riget og skabe den gunstige Handelsbalance».

---

10 Olsen, A. (1927–1928). Staten og Lavene. I *Historiske Meddelelser om København*. Københavns Kommune, s. 88, 96–99, 104.

Men i 1680-årene ble denne politikken ført enda videre. Flere forordninger i årene forut bestemte at «Manufacturer» skulle opprettes. Håndverkere ble innkalt til København, fra utlandet og fra landsbyene. «Efter 50 Aar Brydning var den nye økonomiske Driftsform med Manufaktur, Monopoler og personlige Privilegier blevet den anerkendte Sejrherre, medens Lavene maate bide i Græsset, knust af den Udvikling, af hvilken Kronens synlige Initiativ kun er et tro spejlbillede. Reguleringen af Driftsformene indenfor Haandværk og Industri gik nu helt over til Staten, og det ikke alene i Teori, men ogsaa i Praxis.» Etter 1681, hevder Albert Olsen, må man skille mellom laug «af et mere industrielt Tilsnit», og slike som var av underordnet betydning sett fra et produksjonsstandpunkt. Som eksempel på siste type nevner han baker-, slakter- og bryggerlaugene; han kunne med enda større grunn ha nevnt kremmerlaugene, men gjør det ikke, fordi artikkelen behandler laugvesenet innenfor produksjonslivet, ikke handelen. Men disse ikke-industrielle laugene beholdt lenge de gamle laugsformer, fordi staten interesserte seg mindre for dem, også for å endre dem, enn for de andre.

Stampe støtter seg altså til forordningen av 1681. Denne forordningen hadde hatt som formål å svekke laugenes faktiske enerett til produksjonen i byene. Den gamle form for organisasjon skulle avløses av en ny, derfor må den gamle knekkes. Men det Stampe gjør er å angripe begge former for organisasjon, laugene såvel som monopol- og privilegiesystemet.

Også to andre enkeltheter i innenbys næringsregulering er lett å avlede av individualismen: Allerede i 1755 hadde Stampe gått imot det skarpe skillet mellom detaljhandler og grossist.

Til offensiven i 1760 hører erklæringen over Christiansands privilegier. Der tar han klar avstand fra et forslag om å gi magistraten rett til å avvise søknader om nye borgerskap i byen: Han er motstander av å begrense adgangen til nytt borgerskap. Enhver som ønsker det skal få borgerskap dersom ikke lov og kongelige anordninger har noe å utsette på hans person.¹¹

Den erklæring som både i omfang og kvalitet er den viktigste når det gjelder å behandle innenbys næringsregulering, er urtekremmererklæringen. Stort sett spiller de andre som behandler dette emnet, rollen enten som forberedelse til den, eller de forklarer og utreder problemer som den mer eller

---

11 Stampe op.cit. III, s. 198.

mindre direkte er opphav til, ikke minst tolkningsproblemer med reskriptet av 10. april 1761. Det er selvsagt ingen tilfeldighet at Stampes tanker om nett-opp dette emnet samler seg til en av hans mest omfattende erklæringer om Københavner-forhold. For det første var det rimeligvis innenbys forhold han kjente best, bymann og københavner som han var (om ikke av fødsel), for det annet fantes det ca. 1760 flere «Monopoler» og privilegier til «enkelte, visse Folkes Fordeel» i hovedstaden enn noe annet sted i kongens riker og land.

Hans prinsippsyn på «korporasjoner» har ikke endret seg fra 1759 til 1760, neppe fra 1755 heller. Når det gjelder prinsippinnhold, er det altså all grunn til å sidestille Bragernes/Strømsø-erklæringen og urtekremmererklæringen, samt til å trekke inn Christiania-erklæringen fra 1755 og Christiansand-erklæringen fra 1760 som et supplement i den utstrekning den forsyner oss med stoff til det. Alle sier klart fra. Det overordnede synspunkt er at enhver har rett til å ernære seg som han best «veed og kan». Innskrenkninger «for saavidt angaaer Kiøbmænd og Kræmmere» er det ikke grunn til å regne med; der skal denne alminnelige regel stå fast – dette alt i Laugene kan tåles i enkelte håndverk. Denne alminnelige, overordnede regel kaller han i 1760 for den «naturlige Frihed». Og mer alment kan neppe motstanden mot «korporasjoner» innenbys formuleres. I denne formuleringen lener generalprokurøren seg trygt til troens mur.

Konklusjon

I urtekremmererklæringen er Stampe langt friere og friskere enn i Christiania-erklæringen fra fem år før. Det kan forklares av flere grunner. Han hadde fem års mer erfaring. Saken var mindre kompleks, det vil si at byen som regionalt sentrum var ikke trukket inn. Næringsinteressene var ikke på langt nær like tunge. Og det dreide seg om hans egen by, København, som han naturligvis kjente langt bedre enn Christiania. Men det dreide seg om København, tvilingsrikenes hovedstad og sete for alle maktmenneskene han hadde med å gjøre.

I urtekremmererklæringen svinger Stampe seg opp. Han argumenterer for individualisme – individuell frihet – som moralsk rett; han argumenterer også for at individualisme åpner for at de flittige kan boltre seg og konkurransen kan skape rom – og inspirasjon – for de dyktigste og ivrigste individene. De kollektive stenglene må bygges ned. Her er argumentasjonen glassklar når det

gjelder relasjonen mellom merkantilisme og naturrettslige prinsipper og tanker om økonomi. Monopolene, laugene, korporasjonene var statsmaktens økonomiske instrumenter under den merkantilistiske epoken; nedbyggingen av disse for å slippe til individene og konkurransen dreier seg om å innføre et helt annet prinsipp. I så måte er det interessant å legge merke til at Stampe ikke bare snakker om å bygge ned reguleringene innen handel, han uttaler seg også om viktigheten av fri etablering av produksjon. Som det står ovenfor: «Erklæringen legger grunnen til at alle former for økonomisk virksomhet blir sammenfattet under det samme prinsippet. Den fører direkte til reskriptet som slår sammen individuell frihet til håndverk, industriltak og enhver form for handelsvirksomhet.»